

דף שבועי

בס"ד

פרשת מקץ, תשפ"ד, מספר 1548

לך שמש / וירח / כמו עבד כמו אמה

ניחוחות ספרד בפיוט אשכנזי

אפרים חזן

ביום טובה / ונחמה / אלמתך הלא קמה
ראיתך / כמלאך צור / דעתך מלא חכמה
וטובות רב / עלי ראשך / יבואוך לך ביד רמה
כמלאך ב / גדוד תשכון / בתוך לשם ואחלמה
עלי מעלות / תהא עלה / כמו טלה לראש כימה
לך האור / ותוציא אור / כאור מאיר בתעלמה
לך חתן / הלא נתן / יקר חכמה ותעלמה
והחתן / כמו מתן / בסתר יכפה חמה
לך שמש / וירח / כמו עבד כמו אמה
לך עיש / וכל-בן-איש / משרתים לך [ב]רב אימה
לך רמת / גדול ארז / יפה רענן גבה קומה
לך ברך / אני ברך / אברך בקול רמה
היה [זריז] / כרץ לקראת / שלש[ת] מלאכי רומה
וכיולדו / אשר חפר / באר מים בעת צמא
היה שלם / כבא שלם / וסוף ירד מצרימה
ותתברך / כמו אברך / [ו]משביר בר כחול ימה
וכלתך / לעמתך / אשר ברה כמו חמה
כמו שמש / לממשלת / ונדגלת ואימה
ותפקד / כמו חנה / לבן חנה בעיר רמה
ויעז בך / חסד נעורים / חסדים לתשלומה
אשר נתלו / ונה שמח / תך היום ונתאמה
בעת ישע / בעת רצון / אלמתך הלא קמה.

חן מיוחד נסוך על פרשתנו. היא חלה בשבת חנוכה, ולעתים מדובר במפגש משולש: חנוכה, שבת וראש חודש. לא נתעצלו הדרשנים ומצאו קשרים בין ענייני החנוכה ופרשתנו, כגון: המילה "שנתים" שבפסוק הפתיחה: "ויהי מקץ שנתים ימים" (בר' מא:א) שנדרשה בראשי תיבות: 'שמאל נר תדליק ימין מזוזה'. עוד קשרו את הפסוק: "ותרב משאת בנימן ממשאת כלם חמש ידות" (בר' מג:לד) לתפילת 'על הנסים', שבה נאמר: "מסרת גבורים ביד חלשים ורבים ביד מעטים וטמאים ביד טהורים, ורשעים ביד צדיקים וזדים ביד עוסקי תורתך", ובסך הכול חמש פעמים 'ביד' כנגד חמש הידות.

אך נראה כי הקשר הממשי בין פרשת מקץ לחנוכה טמון בבסיס הדברים, במעין נוסחה המלווה את עם ישראל וגורלו מאז ימות עולם: משעבוד לגאולה, מאפילה לאורה וחוזר חלילה, ופרשתנו, כמוה כחג החנוכה, מציינת את גאולת יוסף ועלייתו לגדולה. הנה 'בעל החלמות' מגשים חלומותיו בעזרת החלומות, והביטוי 'בעל החלמות' מקבל כפל משמעות; לא רק הנער החולם, אלא גם מי ששולט בפתרון החלום: 'צפנת פענח'. ומשמעות נוספת: מי שיודע להכין תוכנית פעולה מפורטת בהתאם למסר הא-לוהי העולה מן החלום. התוכנית מרשימה מאוד את השומעים ובעיקר את פרעה, והחולם הגדול עולה לגדולה, והכול קוראים לפניו 'אברך'.

מעתה הופכים החלומות לסמלים של הצלחה וברכה, וכך עושה רבנו ברוך בן שמואל ממגנצא, מחשובי הפייטנים באשכנז שתרם לזמירות השבת את הזמר הנודע 'ברוך אל עליון אשר נתן מנוחה', בפיוט לחתן שכתב בתבנית ספרדית ובמשקל ספרדי "ביום טובה / ונחמה / אלמתך הלא קמה":

לירידת החתן

המשקל: פעולים / פעולים / פעולים פעולים (תבנית משקל המרנין)

1. ביום טובה: ע"פ קה' ז.י.ד. אלמתך... קמה: ע"פ בר' לז: 2. מלא חכמה: ע"פ: "מלא רוח חכמה", דב' לד: ט.
3. רב: כינוי לקב"ה. ביד רמה: ע"פ שמ' יד: ח ועוד. 4. כמלאך... תשכון: ע"פ: "אשכון כמלאך בגדוד", איוב כט:כה. לשם ואחלמה: מאבני החושן, על פי שמ' כח:יט ועוד. 6. ותוציא... כאור: ע"פ: "והוציא כאור צדקך", תה' לז:ו; "ותעלמה יצא אור", איוב כח:יא. 7. נתן יקר: ע"פ אס' א:כ. חכמה ותעלמה: ע"פ איוב יא:ו.
8. מתן... חמה: ע"פ: "מתן בסתר יכפה אף ושחד בחק חמה עזה", מש' כא:יד. וכיוון הפייטן לנאמר בירושלמי, ביכורים פ"ג ה"ג: "שלשה מוחלין להם עונותיהם גר והעולה לגדולה והנושא אשה". 9-10. לך... אימה: ע"פ חלומותיו של יוסף, בר' לז:ט-י. לך... אמה: השמש והירח הנם כעבד וכשפחה למול החתן. 10. עיש: מערכת כוכבים. 11. ארז... קומה: ע"פ: "הנה אשור ארז בלבנון יפה ענף וחרש מצל וגבה קומה", יח' לא:ג. 13. כרץ... רומה: כינוי לאברהם אבינו, ע"פ בר' יח:ב. 14. וכיולדו... צמא: כינוי ליצחק, ע"פ: "וישב יצחק ויחפר את בארות המים", ע"פ בר' כו:יח. 15. כבא... מצרימה:

* פרופ' אמריטוס אפרים חזן, המחלקה לספרות עם ישראל, אוניברסיטת בר-אילן.

פוחת ומסיים: 'אלומתך הלוא קמה' – מחלומו הראשון של יוסף, והתיאור הופך לציור של הצלחה וביטוי ליום הטובה. בהמשך הפייטן מכריז: 'ידעתך מלוא חכמה', והוא ממשיך ומדגיש 'יקר חכמה ותעלומה', כנאמר ליוסף: "אין נבון וְחָכֵם כְּמוֹךָ" (בר' מא:לט), והכינוי 'צִפְנֵת פְּעֻנָח' הניתן ליוסף (בר' מא:לט, מה). בטור התשיעי הפייטן פונה לחלומו השני של יוסף (שם, לז:ט), ומברך את החתן 'לך שמש וירח כמו עבד כמו אמה'. הפיוט חוזר על הציור הזה בתיאור יופיה של הכלה: '...אשר ברה כמו חמה, כמו שמש לממשלת...'

תמונה אחרת מסיפור הצלחתו של יוסף עולה בטור יב, וחוזרת בטור טז: 'ותתברך / כמו אברך / ומשביר בר כחול ימה'. הברכה בטור זה באה בעקבות הטורים הקודמים שבהם נתברך החתן כי ידמה לאבות האומה ויהיה שלם כיעקב, שנאמר בו "וַיבֹא יַעֲקֹב שְׁלֵם עֵיר שְׁכָם" (בר' לג:יח), "וסוף ירד מצרימה". ירידתו של יעקב מצרימה מתחברת למסגרת הקישורים והדימויים לסיפור יוסף השולט בשיר כולו.

טור נוסף מתייחס לענייני דיומא, והפעם לחג החנוכה: 'לך האור / ותוציא אור / כמו מאיר בתעלומה', וקושר את הציור גם ליוסף 'המוציא לאור' תעלומות.

השיר כתוב במשקל ספרדי, בחלוקה קצבית של שתי צלעיות קצרות ולאחריהן צלע כפולה. התבנית כולה היא בעקבות משקל המרנין המוכר לנו מפיוטים כמו 'דרור יקרא', 'אדון עולם'. גם ציורי הלשון ולשוניות השבח ותיאורי הכלה מושפעים בהחלט מן השירה והפיוט בספרד. השפעה זו בולטת במשחקי הלשון והחזרות בשיר. כך הוא הסיום מעין הפתיחה, המציב מסגרת לשיר כולו, וכך הם הצימודים של מילים חוזרות בשינוי משמעות ומשחקי לשון נופל על לשון, כגון: המילה 'תעלומה' הבאה בכפל משמעות: פעם במשמעות חושך ופעם במשמעות דבר נעלם ונסתר, וכגון זה בין טור יב לטור טז: "לך בָּרַךְ / אָנִי בָּרַךְ / אָבְרָךְ בְּקוֹל רְמָה... וְתִתְבָּרַךְ / כְּמוֹ אָבְרָךְ / [ו]מְשִׁבֵר בְּרַחְוֵל יְמָה" וכן משחק הלשון בטור יט: חֲנָה/ חֲנָה, ועוד. נמצאת למד כי פייטנו רבי ברוך ברבי שמואל מביא ביצירתו ממיטב פיוטי אשכנז ומנהגיה בניחוח שירת ספרד ומיטב זמרתה, ועל פי הפיוט שלפנינו נוכל לומר כי אכן פייטן מוכשר ובעל יכולת היה רבי ברוך.

הדף השבועי מופץ בסיוע קרן הנשיא לתורה ולמדע, ומופיע גם באתר המידע של אוניברסיטת בר-אילן בכתובת:
<http://www1.biu.ac.il/parasha2>
 כתובת דוא"ל של הדף: dafshv@mail.biu.ac.il
 ניתן לפנות לכתובת זו ולקבל את הדף מדי שבוע בדוא"ל.
 הדף השבועי - אוניברסיטת בר אילן
 יש לשמור על קדושת העלון

עורך: ד"ר צבי שמעון
 עורכת לשון: רחל הכהן שיף

כינוי ליעקב כבא שלם: ע"פ: "וַיבֹא יַעֲקֹב שְׁלֵם", בר' לג: יח. וסוף... מצרימה: ע"פ בר' מו:ח. 16. כמו... ימה: כינוי ליוסף. אברך: ע"פ: "וַיִּקְרָאוּ לְפָנָיו אָבְרָךְ", בר' מא:מג. ומשביר... ימה: ע"פ בר' מא:מט; מב:ו. 17. ברה... חמה: ע"פ: "בְּרָה פְּחֻמָּה", שה"ש ו:י. 18. כמו... לממשלת: ע"פ: "אֵת הַשֶּׁמֶשׁ לְמַמְשַׁלֵּת בַּיּוֹם", תה' קלו:ח. ונדגלת ואימה: ע"פ: "אֵימָה פְּנֵדְגָלוֹת", שה"ש ו:ד, י. 19. ותפקד... חנה: איחולים לכלה שתיפקד בבנים כחנה, ע"פ שמ"א א:כ. לבן... רמה: כינוי לשמואל, ע"פ: "וַתִּשָּׁבֶתוּ הָרְמָתָה פִּי שֵׁם בֵּיתוֹ", שמ"א ו:יז ועוד. 20. חסד נעורים: ע"פ: "חֶסֶד נְעוּרֶיךָ", יר' ב:ב. 22. בעת... רצון: ע"פ: "בְּעֵת רְצוֹן עֲנִיתִיךָ וּבַיּוֹם שְׁוֹעָה עֲזַרְתִּיךָ", יש' מט:ח. אלמתך... קמה: סיים במה שפתח. רבנו ברוך ב"ר שמואל ממגנצא היה אחד מגדולי הפוסקים ומחשובי הפייטנים באשכנז. הוא נולד במחצית השנייה של המאה ה"ב (כנראה בצרפת), ונפטר בשנת 1221 במגנצא. היה תלמידו המובהק של ר' אליעזר ממייץ, וכן היה תלמידם של ר' יהודה ב"ר קלונימוס, ר' אפרים ב"ר יצחק מרגנשבורג ועוד. רבנו ברוך שימש כדיון, ולשם כך יצא לפרקים מעירו מגנצא לערים אחרות. הוא חתם על התקנות. רבנו ברוך שימש גם כש"ץ וכפייטן. הוא חיבר פיוטים, קינות וסליחות על גזירות הקהילות. השפעת הפייטנים הספרדים ניכרת במידה רבה בפיוטיו. פיוטיו נאספו והוהדרו בידי א"מ הברמן.¹

הפיוט האשכנזי הוא רשות לעצמה. צמיחתו נבעה מתוך ההשפעה שקיבל מן הפיוט בארץ ישראל ובאיטליה. לימים התפתח בתחומים ובסגולות שירה המיוחדות לו. עם זה קלטו מנהגי אשכנז לא מעט מפיוטי הספרדים בעיקר משירת רשב"ג וריה"ל וממילא ומתוך כך ניכרת השפעת הפיוט הספרדי על הפיוט באשכנז. אחד הפייטנים האשכנזיים החשובים שהושפע מהפיוט הספרדי הוא פייטנו, רבי ברוך ברבי שמואל ממגנצא, שכאמור מוכר לנו מן הזמר לשבת 'ברוך אל עליון'. רבי ברוך חי בתקופה קשה ליהודי אשכנז, וגזירות ופרעות מתקופת מסע הצלב השלישי מצאו ביטוי נאמן ביצירתו. אחת מקינותיו "אצבעותי שפלו ואושויותי נפלר" נכנסה לסדר הקינות של תשעה באב במנהגי אשכנז.

הפעם מציג פיוטנו עת שמחה, שבת חתן, בקהילת מגנצא של המאה ה"ב. יש להדגיש כי באותה העת שבת חתן ושמחותיה נתקיימו באשכנז בשבת שלאחר החתונה. בשבת זו זכה החתן לקריאה מיוחדת בתורה ולהפטרה מיוחדת היא הפטרת "שׁוֹשׁ אֲשִׁישׁ", מישעיהו ס"א, הפטרה המעלה כמה וכמה דימויים של חתן וכלה. עוד זכו החתן והכלה לסדרת פיוטים מיוחדת לכבודם.

פיוטנו מיועד 'לירידת חתן'. לאמור, פיוט הנאמר לפני ירידתו של החתן מן התיבה לאחר עלייתו לתורה ולאחר שקרא את ההפטרה המיוחדת לחתן, ולאחר שזכה לפיוט מיוחד 'מי שברך לחתן'.

שבת חתן זו חלה, בשבת מקץ שהיא גם שבת חנוכה. כידוע, בראש הפרשה מתוארת עלייתו של יוסף לגדולה, וכך הופכים חלומותיו לסמל של הצלחה וברכה. ואכן, רבנו ברוך מרבה להשתמש בסמלי חלומותיו של יוסף כדברי ברכה ושבח לחתן. השיר

1 הברמן א"מ, "פיוטי רבינו ברוך ב"ר שמואל ממגנצא", המכון לחקר השירה העברית, כרך 6, ירושלים תש"ו.